

IDŐ

FOGALOM – SZÓ – SZÓFEJTÉS

HORVÁTH KATALIN

1. Bevezetés – A dolgozat tárgya, célkitűzése

1.1. Néhány gondolat az idő fogalmáról

Földi életünk térben és időben való létezés. Az európai gondolkodás történetében számos jeles kutató, filozófus szentelt kitüntetett figyelmet az idő absztrakt, érzékszerveinkkel megtapasztalhatatlan fogalmának, meghatározása azonban igencsak nehéz feladatnak bizonyult. Az „idő természete talán a legnagyobb rejtély – állítja Carlo Rovelli fizikus. Különös szálak fűzik a többi nagy, megválaszolatlan talányhoz: az elme természetéhez, az univerzum keletkezéséhez, a fekete lyukak sorsához, az élet működéséhez” (Rovelli 2018: 8). Egyértelmű definíciója ma sem létezik. Mindannyian emlékezhetünk Szent Ágoston híres töprengésére a Vallomások XI. könyvének 14. fejezetében: „Mi az idő? Megmagyarázza ezt valaki könnyen és röviden? Megérti valaki gondolatai mélyén legalább annyira, hogy szóban kifejezze? Pedig csevegéseink során semmit sem emlegetünk olyan megszokott ismerős gyanánt, mint éppen az időt. Értjük, ha kimondjuk a szót. Értjük akkor is, ha mások ajkán halljuk emlegetni. Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom” (Augustinus 1987: 358–359). A 20. század közepén Hans-Georg Gadamer egyik esszéjében – kapcsolódva Augustinus tünődéséhez – azt mondja, hogy a magától értetődően való elrejtettség az oka az idő és a hozzá hasonló alapvető fogalmaink zavart keltő, nehezen definiálható voltának.¹

Ma már az idő fogalmának számtalan felosztása, altípusokba sorolása a jellemző. Ezeket nyelvileg jelzős szerkezetekkel nevezzük meg, így beszélhetünk objektív és szubjektív, abszolút és relatív, szakrális és profán, antropológiai, filozófiai, pszichológiai vagy fizikai stb. időről. Ám az egymástól elkülönített kategóriák vizsgálata, jellemzése szükségképpen nem vitt közelebb az idő általános fogalmának pontos meghatározásához.

Közismert, hogy a természetes nyelvek különbözőképpen tagolják és nevezik meg az idő fogalmát: a magyar többjelentésű *idő*-nek az angolban három különböző szó felel meg: a *time*, a *weather* és a grammatikai időt kifejező *tense*. Vagy pl. az ógörögben az idő fogalmára a *kronosz* mellett létezik a *kairosz* szó is. Ez utóbbi a 'vmire éppen alkalmas, megfelelő, kedvező idő'-t nevezi meg.

¹ „Úgy tűnik számomra, hogy az időprobléma augustinusi elemzésének bevezetőjében található híres leírás minden valódi filozófiai bizonytalanság prototípusa. A magától-értetődőség folytán meg nem gondoltban való elrejtőzés olyan, mint egy ellenállás-nélkülisége miatt legyőzhetetlen ellenállás, mellyel a filozófiai gondolkodás és a megérteni akarás mindig szembetalálja magát” (Gadamer 1994: 85).

1.2. Az *idő* főnévről

Többjelentésű, nagy szócsaládot létrehozó *idő* (nyelvjárási *üdő*) főnevünk első ismert adatai a 14. század végén, a 15. század első felében, azaz a kódexek korában (JókK., BécsiK., MünchK., SchlSjz.) jelentkeznek. Szavunk a mai magyarban 'az anyag egyik létmódjá'-t, 'az események egymást követő voltá'-t kifejező alapjelentésén kívül, 'időpont', 'időszak', 'időtartam', 'időjárás', 'kor, korszak', 'életkor', 'időszámítás, időmérés', 'körülmények', 'igeidő' jelentéseket is képviselheti (ÉrtSz.). A régiségben pedig a szónak volt 'óra', 'év' és 'vihar, zivatar' jelentése is (NySz., OklSz., TESz., EWUng.).

Az *idő* többalakú töveink közé tartozik: l. egyfelől az *idő* > *ideje* (*mező* ~ *mezeje*, *fő* ~ *feje*, *ajtó* ~ *ajtaja* stb.), másfelől pedig az *idő* ~ R. *idé* > *idén* (*hé* ~ *hő*, *kettő* ~ *kettő*, *elé* ~ *elő* stb.) tövátalakokat. Régi és nélkülözhetetlen fogalmat megnevező volta magyarázza, hogy nagy szócsaládja van: l. a képzett formákat (*idei*, *ideiglenes*, *idős*, *időtlen*, *idéitlen*, *idéitlenkedik*, *idén*, *idény*, *időnként*, *időz(ik)*, *időzít*, *idült*, R. *idést*, *idétt*) és a számos összetételt (pl. *időálló*, *időbeosztás*, *időegység*, *időérzék*, *időgép*, *időjárás*, *időjelzés*, *időköz*, *időtartam*, *időpont*, *időmérték*, *időmilliomos*, *időszámítás*, *időtöltés*, *időváltás*, *idővesztés*, *időzavar* stb.).

A főnév igen sok frazémában (szólásban, közmondásban, kollokációban, állandósult jelzős szerkezetben) is él: *nagy idő*, *irigy idő*, *szárnyas idő*, *utolsó idők*, *eljár* ~ *lejár* az *idő*, *belefér* az *idejébe*, *itt az ideje* vminek, az *idő* *sodrában*, az *idő* *vasfoga*, az *idők* *jelei*, az *idő* *szava*, az *idő* *szele*, *időt és fáradságot nem kímélve*, az *idők* *homályába* *vész*, *időtlen idők óta*, *mindent a maga idejében*, *nagy idők tanúja*, *a régi szép idők*, *vesztegeti az idejét*, *agyonüti az időt*, *húzza az időt*, *időt nyer*, *jó idők járnak*, *legjobb orvos az idő*, *telik-múlik az idő*, *változnak az idők*, *mindennek megvan a maga ideje* ~ *mindent a maga idejében*, az *idő teljessége*, az *idők végezetéig* stb. (vö. ÉrtSz., Forgács 2003). Közülük nem egy bibliai vagy ókori eredetű.

1.3. Az *idő* főnév eredetéről

Az *idő*-nek kétségtelen, egyértelmű etimológiája máig sincs. A TESz. szerint vitatott, a SzófSz. és az EWUng. szerint bizonytalan eredetű. A szó etimológiájára vonatkozó korábbi kutatások különböző irányokból próbálták eredetét megfejteni: finnugor vagy honfoglalás előtti, csuvasos jellegű ótörök eredetű szavaink közé sorolták. A mai sztenderd vélemények az *idő* ótörök eredetét tartják valószínűnek. Ám a török etimológia nem teljesen meggyőző, mivel több bizonyítatlan feltevést is tartalmaz. Olyan megoldatlan kérdéseket vet fel, melyek arra ösztönöztek, hogy új utat keressék, új irányból próbálják közelíteni az *idő* főnév eredetéhez.

Mivel az absztrakt, érzékszervekkel felfoghatatlan, irreverzibilis idő közvetlenül nem jellemezhető, az idő fogalmának meghatározó, lényegi tulajdonságait vettem számba: az *idő* főnév tipikus, jól dokumentálható használataira (állandósult szókapcsolataira, alapmetaforáira) koncentrálni. A szó jelentésének elsősorban azt a **meghatározó szemantikai jegyét** kerestem, mely a fogalom névéhez vezethető. A megnevezések ugyanis a fogalmak, illetve a szójelentések egyik lényeges, a szemlélet számára szembe-
szökő tulajdonságából vagy funkciójából következnek, azaz a névadás a *pars pro toto*

‘rész az egész helyett’ elve szerint történik. A pars pro toto a nomináció szemantikai folyamatának legfontosabb elve. Ez – röviden összefoglalva – azt jelenti, hogy a névadás folyamatában a fogalmaknak először csak az egyik, meghatározó, dominánssá váló jegye kap nevet. Ennek a részmozzanatnak a neve azonban a fogalom egészére vonatkozik, azt képviseli, vagyis a fogalmat felépítő valamennyi ismertetőjegy, az egész nevévé válik. Ha megtaláljuk a lehetséges névadó mozzanatot, segítségével – jó esetben – könnyebben feltárhatók a vizsgált szó tágabb körű, belső nyelvi eredetbeli összefüggései is (Horváth K. 2008: 73–76, 2016: 77–83).

A fogalmi-nyelvi elemzések alapján fölmerülő újabb eredetbeli nyelvi kapcsolatok pedig fölvetethet egy új, az eddigi próbálkozásoktól gyökeresen eltérő szófejtés lehetőségét. Ezen az úton jutottam el az ősi ’<folyó> víz’ jelentésű szavak – föltehetően közös eredetű – indoeurópai-uráli tövéhez, melyre a magyar *víz* főnév és kiterjedt, több részrendszerre bomló szócsaládja is visszavezethető.

A folyó víz és az idő szakadatlan előrehaladó mozgása, „folyása” között – közös tulajdonságaik alapján – erős asszociatív kapcsolat van. Ez az egyértelmű kapcsolat nyilvánlag is kifejeződik. Innen a felmerült gondolat: hátha az *idő* főnév és szócsaládja is ennek a közös eredetre épülő nagykiterjedésű hálózatnak egyik részrendszere. Mindenesetre úgy gondoltam, érdemes lehet ezen az ismeretlen úton legalább elindulni.

Ha egy szó eredetéhez az eddigiektől eltérő módon közeledünk, első lépésként a korábbi etimológiákat kell alaposan szemügyre vennünk, kimutatva vitatható, nem meggyőző voltukat. Csak ezután próbálhatunk lépéseket tenni az új irányba. Munkám elsődleges célja tehát az, hogy elsősorban a fenntartással kezelt, de – a származtatás nehézségei ellenére – ma valószínűnek gondolt ótörök etimológia ellentmondásos, bizonytalan voltát egyértelműen kimutassam.

Nézzük tehát először az eddigi szófejtési kísérleteket!

2. Az *idő* főnév szófejtési kísérletei

2.1. A török etimológia

Az *idő* török eredetét Vámbéry Ármin vetette fel először 1870-ben az „ugor-török háború” idején. Szerinte az *idő* egyeztethető az ujjur *üd ~ üt*, mongol *üge* ’idő, dél’ szavakkal (Vámbéry 1870: 153). Ezzel szemben Budenz József, aki több helyütt éles kritikával illette Vámbéry török etimológiáit (l. pl. 1871: 84), szavunkat ugor eredetűnek vélte: a vog. *entäp*, osztj. *ēndep* ’öv, derékszíj’ jelentésű szavakkal próbálta egyeztetni (MUSz. 809). Ez a szófejtési kísérlet tarthatatlan ötletnek bizonyult, a későbbi kutatás el is vetette.

Vámbéry elgondolásához, az *idő* török eredetéhez a 20. század elején Gombocz Zoltán nyúlt vissza Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache című munkájában (BTLw. 1912)². Szavunknak etimológiai szótáraink által ma valószínűnek gondolt csuvasos jellegű török szófejtése Gombocz Zoltántól származik.

Gombocz a régi török nyelvek *öd* esetleg *üd* ’idő’ főnévének továbbképzett – az alapszónak az *-ak/-äk* kicsinyítő-becéző képzővel ellátott – alakjából indult ki. (A turkológusok szerint ez a képző a régi, csuvasos típusú török nyelvekben igen gyakori volt.)

² A munka magyar fordítását Ligeti Lajos tette közzé 1960-ban, a *Nyelvtudományi Értekezések* c. sorozat 24. számában.

Erre a képzett alakra azért volt szüksége, mert az *öd*-nek csak ebből az alakjából kiindulva lehet eljutni a magyar *idő* szóvégi *ő*-jéhez.

A változás az ótörök *ödäk* szóalakon a magyarban a következőképpen mehetett végbe:

- 1) a zöngétlen zárhang zöngéssé vált (**k* > **g*), majd
- 2) spirantizálódott (**g* > **ɣ*), ezt követően pedig a szó
- 3) háromirányú fejlődésen ment keresztül.

A magyar nyelvtörténetből jól ismert fejlődési sorok (l. pl. *tető* ~ *teteje* ~ *tetéz*; *apró* ~ *apraja* ~ *apránként*) tehát a többalakú *idő* esetében a következők lennének:

- török: **ödäk* > ősmagyar: **ödäg* > a) **ideɣ* > *ideü* > *idő*
 b) **ideye* > *ide-e* > *ideje*
 c) **ideyen* > *ide-en* > *idén*

(Vö.: Bárczi 1978: 102, 115–116, 142; Berrár 1978: 224–225; E. Abaffy 2003: 117, 301–302.)

2.1.1. A török etimológia gyenge pontjai

Ez az etimológia azonban nem győz meg, mert vitatható, megoldatlan részletei vannak. Vegyük sorra ezeket:

1) A legnagyobb gondot a kiinduló **ödäk* szóalak jelenti, mivel **fiktív forma**: egyetlen régi török nyelvből sem sikerült kimutatni. Tehát nincs rá nyelvtörténeti adat, és a mai csuvasban és a többi török nyelvben sincs rá példa.

2) A fejlődési sorokból rögtön világossá válik az etimológia másik fő problémája: **a török szókezdő *ö-* ~ *ü-*-nek a magyarban *i-* felel meg.**

Berrár Jolán Az *idő* ~ *ideje* tőtipusról írott kitűnő dolgozatában cáfolhatatlan bizonyítékát adta a magyar szókezdő *i* elsődleges voltának. Megvizsgálva az *idő* labializációval később létrejött *üidő* alakváltozatának összes fellelhető régi adatát, megállapította, hogy az *üidő* alakok 3. személyű birtokos személyjeles formáikban rendre az *ideje* alakot mutatják: *üidő* > *ideje*. Azaz a szóvégi *-ő* labializáló hatása nélkül a szóalakok szívósan őrzik eredeti szókezdő *i*-s formáikat. Ugyanezt tapasztalta *ü*-ző nyelvjárásainkban is (Berrár 1961: 31–39).

A török *ö* ~ *ü*-ből – mivel az ősmagyar és ómagyar korban delabializációs tendenciáról nem beszélhetünk –, csak **hanghelyettesítéssel** lehet eljutni a kiinduló **ideɣ* alak szókezdő *i*-jéhez. Ez azért furcsa, mert nyelvtörténészeink szerint labiális magánhangzók közül az *ü* már megvolt az ősmagyar kor végén is, sőt a labializáló tendencia is létezett már (Bárczi 1966: 53, 1978: 107–119; E. Abaffy 2003: 125), így természetes lett volna az átadó nyelv labiális kezdőhangjának labiális folytatása magyarban.

3) Gondot jelent **az időrend kérdése** is.

Ha az *idő* honfoglalás előtti török jövevényszavunk, vagyis a vándorlások korában, valamikor az 5. és 8. század között került nyelvünkbe, hol volt a szó kései felbukkanásáig, az első ismert írásos adatokig, vagyis a 14. század végéig? A kérdés jogos lehet,

hiszen másik őtörök eredetű, 'idő, időtartam, életszakasz, korszak' jelentésű *kor* főnevünknek – ha az adat helyes³ – lényegesen korábbi adata is van.

4) Fölvethető továbbá az a kérdés is, hogy elméletileg van-e realitása az *idő kicsinyítő képzős* 'időcske' jelentésű alakjának?

Absztrakt főneveket ugyanis nem szoktunk kicsinyítve becézni. A folklórban és a gyermeknyelvben léteznek a *napocska, esőcske, szelecske, csillagocska* stb. alakok, de **időcske* még véletlenül sem.⁴ Természetesen a kicsinyítő képzőnek más funkciói is lehetnek,⁵ de ezek közül itt egyik sem jöhet számításba. Az *-ők* képző itt csupán funkció nélküli kiegészítő elem? Rögzült az alapszóhoz, hiszen a magyarba a képzett forma került, ennek ellenére egyetlen ismert adata sincs sem a régi, sem a mai török nyelvekben? Vagy felvételére csak azért volt szükség, hogy az **ödük* alakból a magyar *idő* szavégi *ő*-jét megnyugtatóan le lehessen vezetni?

Végül még egy érvt szeretnék felvetni az etimológia ellenében.

5) Az *idő-kor* szinonimikus szóösszetétel tanúsága

A két 'időt' jelentő poliszém főnevünk, az *idő* és a *kor* a régiségben több jelentésben **szinonimikus viszonyban** volt egymással, sőt, létrejött az *időkor* tautologikus összetétel is (l. NySz. 2: 357; SzT. 5: 456; B. Gergely 1991: 207–213).⁶ Az ilyen tautologikus, egymást magyarázó összetételeink jellemzője, hogy általában két – különböző nyelvből származó – rokon értelmű elem kapcsolódik össze (l. pl. *baconszalonna, bajvivás, csicseriborsó, felebarát, hadsereg, kőszikla, menyasszony, micisapka, ribahal, sorrend, szóbeszéd, zápfog* stb.). Ezt figyelembe véve szinte kizárható, hogy két őtörök eredetű rokon értelmű szavunkból jött volna létre tautologikus szóösszetétel.

2.1.2. Turkológusok a török etimológiáról

Ezt a több szempontból bizonytalan etimológiát turkológusaink nem a téves, hanem a **bizonytalan, vitatott**, csak valószínűleg, fenntartással helyes török szófejtések közé sorolják. Az etimológia fő problémájának a kiinduló török szóalak **fiktív voltát** tartják. De – mivel a csuvasos török nyelvekben a kicsinyítő képzős formák meghatározóan jellemzőek – az a véleményük, hogy az etimológia így is érvényes lehet. Ligeti Lajos szerint az **ödük* forma „nem igazolható, de jól elképzelhető” (l. Ligeti 1966: 385–398, 1986: 13, 28–29; Róna-Tas – Berta 2011: 437–439).

³ A TESz. (2: 567) ugyanis az igen korai *Koras* (1057) személynévi adatot kérdőjellel közli.

⁴ A poliszém *idő*-nek a szó általános, elvont jelentésében – sem a régi, sem a mai nyelvben – nincs kicsinyítő képzős alakja. Ám 'időtartam, Weile' jelentésében a régiségben előfordult ebben a formában is: pl. „Az igaz hit nem-is *időcskéig* 'kis ideig' tartó, hanem végig megmaradandó” (NySz.1: 1543). Ezt a jelentést megtaláljuk a SzT.-ban is: „...egy *időcske* mulva el menének onnan”; „jó időcskét edgütt beszélgetvén”; „ez kicsiny *időcske* alatt” (SzT. 5: 451).

⁵ D. Bartha Katalin szerint a kicsinyítő-becéző képzőnek lehet 'vmivel való ellátottság'-ot kifejező és 'vmihez való hasonlóság'-ot jelölő funkciója is (D. Bartha 1958: 110–111).

⁶ A két rokon jelentésű főnév lexikalizációjának lépései: a) *idő kor*, b) *idő-kor*, c) *időkor*. L. pl. „...és az *idő korba* jutott volna, melyben feleségét hozza vala” (NySz. 2: 356); „...ez *idő korba*...”; „...tartazzanak minden *időkoron* meg-tartani és oltalmazni” (SzT. 5: 456).

A török szókezdő *ö* vagy *ü* > magyar *i* eltérését sem látják az etimológiát súlyosan gyengítő problémának: Németh Gyula egy *ödö* > *ödö* > *idő* változássort tesz fel a magyarban (1990: 401); Ligeti Lajos pedig kétféle megoldási utat is felvázol: a) **ödeγ* > *üidő* > *ideje* > *idő*; b) **ödeγ* > *üidő* > *üideje* > *ideje* > *idő*. Ezeket az elméletileg lehetséges fejlődési sorokat azonban a tényleges nyelvtörténeti adatok nem támasztják alá.

A felvetett megoldatlan, megválaszolatlan kérdések, ellentmondások tehát jogos kételyeket ébreszthetnek az etimológia helyességét, elfogadhatóságát illetően.

2.2. A finnugor etimológia

Balázs Jánost nem győzte meg ez a török szófejtés. „Elfogadásához jóakarát és hit kívántatik” – írja, s érvényre jutását Gombocz nagy tekintélyével magyarázza. 1965-ben új, finnugor etimológiával állt elő. Az *ez*, *itt*, *most* ősi – elemi tér-idő szemléletünkől fakadó – összefüggésére építve *idő* szavunkat az *i ~ e* finnugor névmási töből származó ***ez* mutató névmás latívuszragos *ide ~ idé* alakjából** próbálta levezetni. Szerinte az *ide* helyhatározószó és az *idő* főnév – végső soron – nyelvünk egymástól **szóhasadás-sal** elkülönült elemei.

A következő nyelvtörténeti változásokkal számol: **1)** mutató névmás → helyhatározószó; **2)** helyhatározószó → időhatározószó; **3)** időhatározószó → '*idő*'-t jelentő főnév. Fejtegetését elsősorban az 'ebben az évben' jelentésű *idé-n* ragos alakra építi. A régiségben gyakori *ez idén* szerkezetet nyomatékos, hangsúlyos formának véli (Balázs 1965: 404–412).

Bár a Balázs János által föltett szófajváltások nem egyszer lezajlottak a magyarban, itt nehéz lenne gondolatmenetét tényleges nyelvtörténeti anyaggal megtámogatni. A TESz. – a török etimológia mellett – második megoldási javaslatként bemutatja Balázs kísérletét is, bár megjegyzi, hogy a szó történetének fölvázolt grammatikai-funkcionális változásai nem kellően világosak.

Az etimológia tarthatatlanságára Ligeti Lajos hívta fel a figyelmet. Nyelvtörténeti anyaggal igazolta (1. az Oklevélszótár idevágó adatait),⁷ hogy a régiségben gyakori *ez idén* szerkezet nem nyomatékos forma, hanem 'ebben az évben' jelentésű. Az *idén* ugyanis az *idő* mára elavult, régi 'év' jelentéséből érthetően, mai jelentésétől eltérően csak annyit jelent, hogy 'évben' (Ligeti 1966: 385–398).

A hibás kiindulópontra épülő etimológia így érvényét veszítette. A TESz.-t időben követő etimológiai szótáraink egy mondatban utasítják el, vagy már meg sem említik. Más, újabb elképzelés nem lévén, maradt tehát a török etimológia.

3. Az új szófejtési kísérlet

3.1. Az *idő* meghatározó jelentésjegyei

Az *idő* jelentésének meghatározó, a fogalom lényegéhez tartozó tartalmi jegyét az '<előrehaladó, feltartóztatathatatlanság> mozgás'-ban ragadhatjuk meg: az *idő* *halad*,

⁷ L. pl. 1608-ból: „Buzával, borral, jóval *ez mult idén* 'múlt évben' is béséggel látogatott [Isten] ő felsége”; 1653-ból: „Valaki *három idén* 'három évben' szőlőjét meg nem metszi...” (OkI Sz. 404). Vö. még: SzT. 5: 449.

*megy, eljön, (le/el)jár; (el)tűnik, telik-múlik, folyik, siet, szalad, fut, rohan, repül.*⁸ Nem véletlen, hogy az idő-metaforák közül a kognitív nyelvészet is az IDŐ = MOZGÁS fogalmi metaforát tekinti alapvetőnek (l. pl. Kövecses 2005: 48–49).

Ezeknek a megismerésített, metaforikus igei használatoknak szép példáit találjuk a magyar költői nyelvben is. Lássunk a gazdag anyagból – csupán ízelítőül – néhányat! Igen gyakori az *idő repül* metaforikus használat: „*Óh idő, futós idő! / Esztendeink sasszárnyadon repülnek; / Vissza hozzánk egy se jő, / Mind a setét kaosz ölébe dülnek*” – írja Csokonai Újesztendei gondolatok c. versében. Vagy hadd idézzem A közelítő tél c. Berzsenyi-vers jól ismert sorait: „*Oh, a szárnyas idő hirtelen elrepül, / S minden míve tűnő szárnya körül lebeg!*”. Idézhetem Adyt is: „*Két nyakas, magyar kálvinista, / Miként az Idő, úgy röptüünk,*” (Krisztus-kereszt az erdőn).

Ha Az *idő repül* igei metaforát teljes főnévi metaforává alakítjuk át, az *idő = mádár* azonosításhoz jutunk.

Az idő azonban nemcsak repül, hanem folyik is: l. a *folyamat, folyó év, folyó hó, évfolyam, az idő sodrában, az idő árja, az idő folyása*, „*Kedves napok hamar folynak*” (NySz. 1: 907) stb. használatokat. Az *idő folyik* igei metafora Hérakleitosz híres *Panta rei* „szárnyas szava” óta tetten érhető az egész európai kultúrában. Irodalmi toposz a magyar költészetben is. Zrínyinek Az idő és hírnév c. verse mindkét alapmetaforára, illetve hasonlatra (*az idő repül, az idő folyik [úgy], mint a folyó [folyik]*) épül: „*Az idő szárnyon jár, / Soha semmit nem vár, / És foly, mint erős folyás; // Vissza soha nem tér, / Mindent a földre vér, / Mindeneken hatalmas;*”. Vagy lássuk ismét Berzsenyt: „*Ronthat, teremthet száz világot, / S a nagy idők folyamit kiméri.*” (Fohászkodás). Az *idő (víz)ár* teljes főnévi metaforát birtokos jelzős szerkezetben használja Arany János Magányban c. versében: „*És vissza nem foly az időnek árja, / Előre duzzad feltarthatatlanul;*”, s ezzel a szintagmával él József Attila is A Dunánál c. költeményében: „*Az idő árján úgy remegnek ők, / mint sírköves, dülöngő temetők.*”

Thomas Wolfe amerikai író Az időről és a folyóról (1968) (Of Time and the River [1935]) c. nagy regényében a történet hősének életét, egyéniségének kibontakozását, lelki-szellemi fejlődését az idő múlásának és a folyó megszakítatlan folyásának tükrében ábrázolja.

Az *idő folyik* metaforikus mondat jelentése csak a *folyó (víz) folyik* szerkezethez, az ige eredeti (tulajdonképpeni) jelentésén nyugvó ősi, tautologikus mondathoz való viszonyából érthető meg. A folyó (víz) és az idő fogalma közötti szoros asszociatív kapcsolatot az idő múlásának és a víz folyásának felismert, azonos módja biztosítja. Az **előrehaladó, feltartóztathatatlan, visszafordíthatatlan mozgás** fűzi egybe a két fogalmat, s teszi érvényessé ezeket az átvitt kifejezéseket.

A fenti megfontolások vezettek arra, hogy az *idő* szavunk eredetét ebben a fogalmi körben keressem: az idő és a (folyó) víz fogalmi kapcsolatának nyelvi vetületeit vegyem számba.

⁸ A tipikus – a fogalom lényegi jegyéből fakadó – használatok természetesen nem zárják ki az ezekkel ellentétes szubjektív jelentések létrejöttét: l. pl. *lassan telik, commog, vánszorog, megáll az idő*. Költői nyelvünk példáiból: „*Mig állni látszék az idő, / Bár a szekér szaladt.*” (Petőfi: Füstbe ment terv); „*Örökkétartó pillanat!*” (Pilinszky: Dél); „*Az idő lassan elszivárog,*” (József A.: Ars poetica).

3.2. Víz szavunk és szócsaládja

3.2.1. A víz uráli és indoeurópai megfelelői

Víz főnevünk és szócsaládja a szakirodalom szerint **ősi örökség az uráli korból**: l. a vog. *üt' ~ βet ~ βit ~ βid* 'víz' különböző nyelvjárási változatait; az udm. *va* 'víz, folyó, nedves, vizes'; a votj. *vu ~ vü ~ wuu* 'víz'; az észt *vesi*; a cser. *wæt, wüt* 'víz'; a mord. *ved'*; a zürj. *va*; a finn *vesi* (*vete*, gen. *veden*) 'víz, tenger, tó, folyó'; a magyar *víz*; a jurák szam. *jī ~ βīt' 'víz'*, jen. *bī, bido*; szelk. *üt, öt* 'víz' stb. megfelelőket. A kikövetkeztetett (rekonstruált) uráli alapalak: **βete ~ vete* (l. TESz. 3: 1167; EWUng. Lieferung 6: 1648; Joki 1973: 344; Collinder 1977: 85).⁹

Régi felismerés, hogy a 'víz' jelentésű uráli szavak – más szavakkal együtt – ősi eredetbeli kapcsolatban lehetnek indoeurópai megfelelőikkel. Az indoeurópai és az uráli nyelvcsaládok közötti ősi kapcsolatok bonyolult, máig sem teljesen tisztázott kérdéskörének monografikus feldolgozását Aulis J. Joki végezte el 1973-ban *Uralier und Indogermanen* c. könyvében. A téma rövid magyar nyelvű összefoglalását Balázs Jánosnak Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból c. tanulmányában találjuk (Balázs 1978: 5–6).

Az indoeurópai 'víz' jelentésű szavak – az óind *udān* 'víz'; szanszk. *udān* 'hullám, víz', *undati* 'vizez, áztat, öntöz', *viud* 'forrás elötör, kibuzog', *udakā* 'víz → rituális megtisztulás'; gör. *ὕδωρ*; gót *wato*; svéd *vatten*, szláv *voda*; ang. *water*; ném. *Wasser* 'víz'; lat. *unda*, fr. *onde*; ol. *onda* 'víz, hullám' stb. – ősi, rekonstruált alapformái: **wed ~ *wod ~ *ud*. A két nagy nyelvcsalád 'víz' jelentésű szavainak egybevetetősége, összefüggése – függetlenül attól, hogy ezt a kapcsolatot közös eredet vagy másfajta egymásra hatás eredményezte – nyilvánvaló, megkérdőjelezhetetlen (vö. IgEW. Lieferung 1: 78–81; Collinder 1965: 4; Joki 1973: 344).

A magyar szakirodalomban erre az összefüggésre már Czuczor és Fogarasi só-tára (1862–1874) felhívta a figyelmet (CzF. 6: 1128–9), újabb etimológiai szótáraink is rendre megemlítik (l. TESz., EWUng.). A kérdést azonban tovább nem vizsgálták. A víz uráli és indoeurópai megfelelőinek morfológiai (hangalaki) sajátosságait sem elemezték tüzetesebben, nem hasznosították a víz magyar szócsaládjának kutatásában, esetlegesen a szócsaládba vonható újabb – ismeretlen vagy vitatható eredetű – elemek felderítésében, tisztázásában.

Etimológiai kutatásunk a rokon nyelvi megfelelők felkutatása mellett a lehetséges **belső nyelvi eredetbeli összefüggéseket**, a tőszavak távolabbi rokonságának feltárását sokszor elhanyagolja: a szócsaládok rekonstruálásakor elsősorban csak a tőszavakból közvetlenül levezethető képzett és összetett szavakra figyel. Így van ez víz szavunk szócsaládjával is: a szó esetleges távolabbi rokonai közül csupán a 'forrás, patak, folyó' jelentésű R. *ügy* főnév¹⁰, illetve a 'mohón, sokat iszik' jelentésű *vedel* ige esetében vetik

⁹ Megjegyzem, hogy az egymásnak megfelelő szavak írásképe a szakirodalomban nem egységes. A TESz. és az EWUng. gyakorlata között is vannak eltérések: a TESz. a szókezdő mássalhangzókat *β*-vel, az EWUng. pedig – Joki és Collinder eljárásával egyezően – *v*-vel, esetenként *w*-vel írja. Sokszor a diakritikus jelek sem egyeznek.

¹⁰ A TESz. az ősi, elavult *ügy* 'forrás, folyó, víz' jelentésű főnevünket megkülönböztetve a 'dolog, tennivaló, tény, ok' jelentésű *ügy* főnévtől, *ügy*₂-ként, az EWUng. *ügy*₁-ként jelöli.

fel egyáltalán a víz szócsaládjába való tartozás lehetőségét (l. SzófSz. 341; TESz. 3: 1166; EWUng. Lieferung 6: 1648).

Magam viszont úgy látom: a szócsaládhoz minden bizonnyal – az eddig számba vett szavakon túl – a magyarban is újabb elemek kapcsolhatók. Nem csak a R. *ügy* főnév és a *vedel* ige, hanem több más, máig ismeretlen vagy bizonytalan, vitatott eredetű elem és származékaik tartozhatnak a víz rokonságához, a víz – csak a magyarban is – több részrendszerre bomló nagy szónemzetséget alkot (vö. Horváth K. 2012: 17–27). A belső rekonstrukciónak az etimológiai kutatásokban való meghatározó fontosságáról l. J. Kurylowicz tanulmányát (1964: 9–36).

Többek között az *idő* és szócsaládja is ebbe a nagy kiterjedésű eredetbeli összefüggés-hálózatba tartozhat, a több irányba elágazó kapcsolatrendszer egyik részrendszerét alkotva. Fentebb láttuk a folyó víz és idő fogalmának számba vett közös jegyeit, illetve a szójelentések egyező jelentésmozzanataira épülő nyelvi példákat. De vajon kapcsolatba hozhatók-e egymással a két főnév hangalakjai is? Elemzéseim azt mutatják, hogy a többalakú *idő* **hangalakja** is megnyugtatóan levezethető a víz kikövetkeztetett uráli alapalakjából (s az ennek megfelelő indoeurópai alapformájából egyaránt). Kérdés, hogyan?

3.2.2. A *vid-* ~ *id-* tő

Ahhoz, hogy a kikövetkeztetett uráli **vēte* alapalakból eljussunk a magyar víz (*vize*) formához, a következő hangváltozásokat kell feltennünk:

- 1) *ē* > *i* magánhangzó-változást, azaz az *ē* magánhangzó zártabbá válását;
- 2) *t* > *d* zöngésülést, majd *d* > *z* spirantizálódást;
- 3) a szóvégi magánhangzó lekopását.

A víz-formához tehát a [*t* > *d*] > [*d* > *z*] mássalhangzó-változássor vezet el (vö. Bárcki 1978: 102). A víz-ből levezetett *vizes* melléknevünk azonban a régiségben élt, és nyelvjárásainkban ma is él (l. a MTsz. és az ÚMTsz. adatait) *vides* alakváltozatban is. Etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) szerint a N. *vides*-formák másodlagos nyelvjárási fejlődés eredményeképpen jöttek létre a *vizes* hangalakból.

Ezzel szemben magam úgy vélem: a szóalakban szereplő *-d-* megőrzött régiség is lehet, hiszen nemcsak az uráli nyelvek nem egy példájában, hanem az indoeurópai alapalak-változatokban is *-d* szerepel.¹¹

A *vid*-tőalakból pedig problémamentesen el lehet jutni az *idő* *id*-tővéhez, mivel a szókezdő *v-* eltűnése (*vi-* > *i-*) a magyarban teljesen szabályos: l. a *vimád* > *imád*, *Vigmánd* > *Igmánd*, *Vigor* > *Igor*, *viszák* > *iszák* stb. példákat (vö. Bárcki 1978: 129).

¹¹ Egyik lektorom a kérdésről a következőket írja: „a *vizes* ~ *vides* alakok kettősségében magam inkább látok szórványos nyelvjárási *z* > *d* hangváltozást, hiszen pl. a *Jézus* > *Jédus* szópár esetében nem lehet a *-d* megőrzött régiség.” A *Jézus* ~ *Jédus* váltakozás esetében természetesen a *Jézus* forma az elsődleges, ám – a fentiek értelmében – ez egyáltalán nem mond ellent annak, hogy a *ved-* ~ *vid-* > *id-* alakokat ősi tövek továbbélő formáinak tekintsük.

3.3. Az *idő* hangalak létrejötte

Az így létrejött *id-* tőalak egészülhetett ki azután az *-ó*, *-ő* főnévképző előzményével. (A képző történetileg – eredetét tekintve – azonos a folyamatos melléknévi ige-név mai *-ó*, *-ő* képzőjével. Ha az ősi tövet nomenverbumnak tekintjük – a finnugor adatok ennek nem mondanak ellent –, a kétféle funkciót nem is lehet elkülöníteni egymástól.) Ezt a képzőnket *-ó*, *-ő* formában ismerjük, ám hosszú történeti fejlődés során jutott ma ismert alakjához. Ősmagyar kori előzménye a spiráns γ (vagy β) lehetett, szórványemlékeinkben *-ay*, *-ey* (*-ach*, *-ech*) alakban, majd – vokalizálódása után – *-au*, *-eü* diftongusként szerepelt. Az *-eü* kettőshangzóból a 13–14. század folyamán lett *-ő* (vö. D. Bartha 1958: 110–111; Bárczi 1966: 98). Az *idő* első írott adatai pedig a 14. század végén, a 15. század első felében jelentek meg. Így kiküszöbölődik az időrend problémája, mely a török etimológia kapcsán óhatatlanul fölmerül.

Szavunk töváltozatai (*idő* ~ *ideje* ~ *idén*) tehát a következőképpen jöhetnek létre, ha az **uráli alapalakból** indulunk ki:

Finnugor (uráli) *vete > magyar vid- > id- >	a) idey	>	ideü	>	idő
	b) ideye	>	ide-e	>	ideje
	c) ideyen	>	ide-en	>	idén ¹²

*

Vizsgálódásaim azt mutatják, hogy *idő* főnevünk – ha az etimológia helyesnek bizonyul – a *víz vid- > id-* tövéből **szóhasadás** eredményeképpen jöhetett létre. A bizonytalan, csak fenntartásokkal elfogadható török etimológia helyébe ez a szófejtő kísérlet az *idő*-t és szócsaládját – a *víz* több részrendszerre tagolódó, nagykiterjedésű szócsaládjába sorolva – ősi, uráli, végső soron pedig uráli-indoeurópai eredetűnek láttatja.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: 109–128, 301–351.
- Augustinus, Aurelius 1987: *Vallomások*. Ford. Városi István. Budapest: Gondolat.
- Balázs János 1965: Mennyi idő az *idő*? *Magyar Nyelv* 61, 404–412.
- Balázs János 1978: Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII.* 5–27.
- Bárczi Géza 1966: *A magyar nyelv életrajza*, 2. kiadás. Budapest: Gondolat.
- Bárczi Géza 1978: Hangtörténet. In Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: 95–180.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.

¹² Ugyanígyen gond nélkül vezethető le a magyar *idő* *id-*tőve akkor is, ha az indoeurópai alapformából indulunk ki: *wod > wēd > ēd > id, illetve: *ud > id- > idey > ideü > idő.

- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Berrár Jolán 1961: Az idő ~ ideje töltépusról. *Magyar Nyelv* 57, 31–39.
- Budenz József 1871: Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szövegjezeiről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10, 84.
- Collinder, Björn 1965: Hat das Uralische Verwandte? *Acta Universitatis Upsaliensis* 1. 4.
- Collinder, Björn 1977: *Fenno-Ugric Vocabulary, An Etymological Dictionary of the Uralic Languages*, 2. edition. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: *A magyar nyelv szótára* 6. Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-Társulat.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1979: *A magyar nyelv értelmező szótára* 3, Budapest: Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung 2. Budapest: Akadémiai.
- Forgács Tamás 2003: *Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemlélve*. Budapest: Tinta.
- Gadamer, Hans-Georg [1969] 1994: Az üres és a betöltött időről. In *A szép aktualitása*, esszék. Vál. és szerk.: Bacsó Béla, Budapest: T-Twins, 85–110.
- B. Gergely Piroska 1991: A kor és az idő főnév jelentéstörténeti összefüggéséről. In Hajdú Mihály – Kiss Jenő szerk.: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 207–213.
- Gombocz Zoltán 1912: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 30, Helsinki.
- Gombocz Zoltán 1960: *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink*. = *Nyelvtudományi Értekezések* 24. Közzétette: Ligeti Lajos, Budapest: Akadémiai, 1–30.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei. In Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*. Szeged: JATEPress, 67–80.
- Horváth Katalin 2012: Szimbólum és nyelvi jel, A víz szimbolikájáról és víz szavunk szócsaládjáról. *Vallástudományi Szemle* 8/4, 17–27.
- Horváth Katalin 2016: A pars pro toto elve az etimológiai kutatásban. In Ladányi Mária – Hrenek Éva szerk.: *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 72–85.
- IgEW. = Pokorny, Julius 1947–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München: Francke Verlag.
- Joki, Aulis J. 1973: *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 151. Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora, Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kurylowicz, Jan 1964: On the Methods of Internal Reconstruction. In H. Lunt ed.: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. The Hague: Mouton, 9–36.
- Ligeti Lajos 1966: Az idő és társai. *Magyar Nyelv* 62, 385–398.

- Ligeti Lajos 1986: Régi török jövevényszavaink csuvasos jegyei. In *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai, 9–48.
- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901: *Magyar tájszótár* 2. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Németh Gyula 1990: A honfoglaló magyarság kialakulása I., Nyelvünk régi török jövevényszavai. In Róna-Tas András szerk. 1990: 245–248.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Róna Tas András szerk. 1990: *Törökök és magyarok* I., *Régi törökök*, Budapest.
- Róna Tas, András – Árpád Berta 2011: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* I., A–K. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 437–439.
- Rovelli, Carlo 2018: *Az idő rendje*. Budapest: Park.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Trezor.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1993: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* V. Budapest: Akadémiai – Bukarest: Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. – Hosszú Ferenc szerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 2. Budapest: Akadémiai.
- Vámbéry Ármin 1870: Magyar és török-tatár szóegyeztések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8, 153.